

از کتابهایی که درباره زندگی و بررسی افکار و آثار و چهره ادبی دانشمند نامور شیعه در قرن چهارم، مرحوم سید مرتضی علم الهدی، نوشته شده تحقیقی است که نویسنده ادیب عراقی دکتر عبدالرزاق محیی الملین انجام داده و بخوبی از عهده این مهم بر آمده است.

نویسنده کتاب، که آن را به عنوان تز دکترای خود فراهم کرده، مورد تقدیر دانشگاه قاهره قرار گرفته و رساله او با رتبه ممتاز مورد تایید واقع شده است. راقم این سطور، اخیراً از ترجمه این کتاب ۳۰۴ صفحه‌ای فراغت یافته و آن را برای چاپ به یکی از ناشرین سپرده است که به مناسبت سالگرد رحلت این عالم فرزانه، به معرفی محتوای این تالیف می‌پردازد.

نشیبهای آن و روی کار آمدن آل بویه را تحلیل می‌کند، به بیان تأثیری که حیات سیاسی قرن چهارم بر جامعه و اندیشه‌ها و عملکردها و موضعگیریهای سید مرتضی به عنوان یک عالم بزرگ شیعی و پرچمدار میدانهای کلام و فقه و تفسیر و ادب و ... داشته، نگرشی عالمانه می‌افکند. منصب «نقابت» که در دودمان سید مرتضی بوده و او نیز نقیب شیعیان به شمار می‌رفته و حمایت‌های گوناگونی که از حاکمان آل بویه داشته و با شعر و نثر و موضعگیری و ... آشکارا آنان را تأیید می‌کرده، فصل دیگری از مطالب کتاب است.

تطور و تحول علوم بلاغی، ادبی و کلامی در عصر سید مرتضی و تأثیری که او در حیطه‌های علمی داشته و زمینه‌هایی که برای «تحول آفرینی» سید پدید آمده بود، نقطه آغاز بخش دیگر از نگرش تحلیلی مؤلف کتاب به زندگی علمی و ادبی سید است.

آن عصر، دو پدیده آشکار را شاهد بوده است: یکی نضج و شکل‌گیری علوم و فنون ادبی و رسیدن به مرحله‌ای بی‌سابقه از شکوفایی. و دیگری، تمایز و مرزبندی و تفکیک دقیق و مشخص علوم و فنون از یکدیگر و نیز جدایی روشن خطوط مکتبها و مذاهبها و اصول اعتقادی فرقه‌های گونه‌گون اسلامی. بررسی دقیق اوضاع علمی پیش از سید و عصر او در قرن چهارم، در هر یک از زمینه‌های تفسیر قرآن، حدیث، فقه،

کتاب ادب المرتضی من سیره و آثاره مشتمل بر پنج بخش و هر بخش از چندین فصل تشکیل شده است.

بخشهای اصلی کتاب عبارتند از:

- ۱- زندگی سیاسی در قرن چهارم در بغداد و تأثیر آن بر جامعه و زندگی سید مرتضی
- ۲- ویژگیهای علمی قرن چهارم و تأثیر آن بر سید مرتضی
- ۳- زندگینامه علمی سید مرتضی
- ۴- آثار فرهنگی و ادبی سید مرتضی (تالیفاتش)
- ۵- ادبیات سید مرتضی (شعر و نثر او)

نویسنده کتاب، پس از آنکه به مبنای خلافت در اسلام و شیوه‌های ممکن و سنتی و عملی تصدای خلافت در صدر اسلام و سپس در دوران امویان و عباسیان می‌پردازد و فراز و

کلام، علوم عربی (لغت، نحو، بلاغت، تاریخ ادبیات) و شیوه‌ای که سید مرتضی در آثارش در هر یک از این زمینه‌ها داشته، محور دیگری برای مباحث فصلی از این تالیف است. تاثیر سید را در مرزبندی روش‌تر عقاید شیعی و علم کلام از این زاویه، در آثارش بررسی کرده است. همچنین اشاره به دو شخصیت کم نظیر دیگر جهان شیعه، یعنی شیخ مفید و شیخ طوسی، در کنار بیان کار عظیم سید مرتضی، ترسیم از یک «مثلث پر قدرت علمی» در قرن چهارم است که این سه اجزای روزگار، در دفاع از حماسه مکتب و ترویج اندیشه‌های امامیه، شاخص آن دوران اند.

بخش دیگر کتاب، سیره و زندگینامه سید مرتضی است. نسب پدری و مادری سید را که از هر دو سو، به اهل بیت (ع) می‌رسد بر می‌شمارد و اینکه از طرف پدر به امیرالمؤمنین-علیه السلام- و از طرف مادر به امام زین العابدین-ع- متصل می‌گردد و شخصیت والای این خاندان در میان علویان جایگاه خاصی داشته است.

اشاره‌ای به استادانش، شاگردانش، دوره درس خواندنش، وفاتش، نسل او، حوادث مربوط به آنچه میان او و شعرا و علما و ادبای معاصرش گذشته و مقایسه و نشان دادن برتری او از چهره‌های همتایش در آن روزگار و ارائه سیمایی از منزلت اجتماعی او در بغداد قرن چهارم و منصب "امیرالحاج" بودن و نفوذ اجتماعی، در فصلی دیگر از این کتاب خواندنی آمده است. در همین فصل، ضمن تحلیل زندگانی علمی سید، به آثار و تالیفات متنوع و میدان گسترده تالیف و تدوین و اندیشه‌های کلامی و فقهی و آراء ادبی او پرداخته است.

کتابهای فراوان است؛ از جمله: انتصار، ناصریات، الشافی، انقاذ البشر، المحکم و المتشابه، تنزیه الانبیاء، الفصول المختارة، الدرر، شرح قصیده سید حمیری، امالی، طیف الخیال، الشهاب فی الشیب و الشباب، دیوان شش جلدی شعر، و دهها کتاب و رساله و جزوه دیگر که در زمینه‌های مختلف، و بیشتر فقه و کلام، است.

نویسنده درباره هر یک از این آثار، تحقیق کرده و نسخه‌های خطی یا چاپی آنها را معرفی کرده و اطلاعات کتابشناسی هر یک را به اندازه توان خود گفته است. این اندازه از معرفی کتاب، چیزی است که در زندگینامه‌های دیگر سید نیامده است.

در بخش مربوط به ادبیات سید مرتضی، عمدتاً آثار وی را به دو بخش تقسیم می‌کند:

اول: آثار غیر ادبی، که ارتباط با مسائل ادبی دارد، بخصوص نوشته‌های کلامی سید را بررسی کرده و نوع قلم و سبک نگارش و شاخصه‌های ادبی موجود در آنها و قوت قلم او را، حتی در کتب فقهی و اعتقادی هم، به خواننده نشان داده است.

دوم: آثار ادبی توصیفی او، که سید در این گونه نوشته‌هایش چه در وادی شعر و چه در میدان نقد ادبی و مسائل بلاغی، چهره‌ای بارز و بی‌همتا داشته است. نویسنده در صفحات این بخش، بدقت به زمینه‌های تکوین چنین شخصیتی در زندگی علمی و فرهنگی سید و عوامل مؤثر در قوت کار او پرداخته، شواهد و نمونه‌های بسیاری از کلام و شعر او آورده است. وی می‌نویسد:

سید مرتضی از برجسته‌ترین ادیبان وصف‌گرا بود، که به نقد بسیاری از آثار شعر و نثر پرداخت و درباره آثار شاعران و نثر نویسان بسیاری به داوری نشست و درباره آنها، در حدود آنچه تا آن روزگار شناخته شده بود، با بهره‌وری از ابتکار و زیبایی‌شناسی و ادراک مظاهر آن بخوبی سخن گفت. دقتها و ریز بینیه‌های ادبی و بلاغی سید، قابل توجه است؛ نکته‌یابیها و توجهاتی که در پی تبیین و تفسیر آیات قرآن و احادیث گفته است، علاوه بر اندیشه‌هایی که گاهی منحصر به خود او بود. همچنین نقد و مقایسه و تعلیقه‌هایی که به اشعار و مفاهیم شعری داشت، از نظر اصالت و استواری، کمتر از نکات و نقد تطبیقی کسانی همچون ابی هلال عسکری و آمدی نبود. (ص ۱۸۸).

و نیز درباره توجه سید درباره چگونگی شکل‌گیری مفاهیم در ذهن ادیب و شاعر می‌نویسد:

از نکته‌های برجسته نقد سید مرتضی، تصویری است که وی درباره باروری مفاهیم و زاد و ولد معانی و زایش برخی از برخی دارد، که به صورت ترکیب و امتزاج یا تداخل انجام می‌گیرد. وی مدعی است که از ادعای اینکه شاعری از شاعر دیگر، نکته یا سوزه‌ای را گرفته یا سرقت کرده، باید پرهیز کرد. زیرا وقتی معانی در ذهن شاعر پیوستگی یافتند و در رحم ناخودآگاه او قرار

است، با برخورداری از نازک خیالها و قوتها و پختگیهای لازم. برخی شعرهای توصیفی است، یعنی آنچه حالت ترسیم و نقاشی دارد، از جمله شعری را مثال می‌آورد که به حج و حال و هوای آن مناطق و اماکن و حاجیان مربوط می‌شود. بخش دیگر، شعر سیاسی سید است، که بیشتر بر مبنای مسائل اجتماعی، خلفا، اهل بیت، موضع‌گیریهای «له» و «علیه» نسبت به حکام و دولتمردان و خلفاء وزراء و ... است. بخش دیگر، شعر فخر و حماسه است که به افتخار کردن به شرافت خانوادگی و تبار و دودمان و فضایل و رگ و ریشه علوی خود و خاندان خود مربوط است. و بالاخره، شعر مدح و مرثیه او که بخشی عمده از سروده‌های او را تشکیل می‌دهد.

مؤلف در این بخش از تحقیق و بررسی خود، دیدی نقادانه نسبت به سید مرتضی دارد و ضمن ارج نهادن به مقام ادبی و شخصیت کم نظیر او، از جهت تواناییهای ذوقی و قلمی و شعری و نیرومندی خیال و گستردگی مفاهیم، از کنار اشعارش بی نقد هم نمی‌گذرد و برای اثبات اینکه سید، در موارد متعددی آنچنان که بایسته است، از عهده‌عرضه اثری بی ضعف و در سطح بالا، بر نیامده و نقصهایی در برخی اشعارش دیده می‌شود، نقدی بی‌گذشت و موشکافانه و دقیق، از یکی دو شعر سید مرتضی انجام داده است.

ناگفته نماند که مؤلف، گرچه تحقیق و کاوشی بی‌طرفانه و علمی و ادبی از زندگی و آثار ادبی سید انجام داده است، لیکن از آنجا که خودش از امامیه نیست، گاهی در فصولی از کتاب، بویژه آنجا که به تبیین دیدگاههای کلامی سید مرتضی و نیز نقش شیعه در پدید آوردن و پی نهادن شاخه‌هایی از علوم اسلامی پرداخته، نظرهایی داده که خالی از اشکال نیست. در ترجمه کتاب، نسبت به برخی از این گونه موارد، نقد یا پاورقیهای توضیحی آمده تا خواننده اثر را، پذیرای درست به دیدگاههای مؤلف محترم نسازد و به موارد شبهه، متوجه کند.

امید است که توفیق چاپ و نشر این ترجمه هر چه زودتر فراهم آید و جامعه اهل ادب و دانش، با ابعاد بیشتری از زندگی مرحوم سید مرتضی علم الهدی که از مفاخر علمی جهان اسلام و از خورشیدهای فروزان آسمان تشیع و حوزه فقاقت است، آشنا شوند.

گرفتند، بارور می‌شوند و مفهوم تازه‌ای می‌زاینند؛ مفهوم تازه‌ای که هر یک از ویژگیهایش را از یکی از معانی پیشین گرفته است. پس اگر میان معانی پیشین و جدید تشابه دیده می‌شود، به این معنی نیست که مفهوم تازه از آن مدعی نباشد و به دیگری نسبت داده شود، هر چند در بستر او به دنیا آمده است! این مفهوم، متعلق به او و فرزند ذهن و خیال اوست، هر چند نوزادی است که شباهت به غیر پدر خود دارد؛ زیرا سنت باروری مفاهیم در ذهن، این تشابه یا اختلاف را پدید می‌آورد.

سید مرتضی، دقت و خرده‌گیری و نکته‌سنجی را که در متون ادبی و تعبیرات شعری دارد، گاهی همسان با برخوردی است که با آیات قرآن یا دیدگاههای کلامی دارد و در پی تصحیح و نقد محتوایی و درستی یا نادرستی مفاهیمی است که در آثار ادبی ابراز شده است، در حالی که در نقد چه بسا نسبت به متون ادبی، از این جهت با تسامح و سهل‌گیری و اغماض بیشتری باید نگریست و انتظار روش منطقی و اسلوب علمی را از آثار ادبی نباید داشت.

نقد ادبی، جایگاه مهمی در آثار ادبی سید دارد. وی، با برخورداری از قوت طبع، تیزهوشی، ممارست بسیار در کار شعر و ادب، تسلط شگفت‌انگیز به آثار و اشعار پیشینیان و معاصران، ذوق لطیف و نکته‌یاب، نمونه‌های فراوانی از تشبیه، تکرار، مجاز، استعاره، کنایه و ... را به صورت مقایسه‌ای و تطبیقی و نقدی بسیار عالمانه و موشکافانه ارائه می‌دهد و به میدان قلّه‌های افراشته ادب عربی همچون بحتری، ابو تمام، ابن رومی، جرجانی، جاحظ، ابن سلام، آمدی و صولی می‌رود. مؤلف کتاب، پس از ارائه نمونه‌هایی از این گونه نقدهای ادبی، به ادبیات انشائی یا به تعبیر دیگر به نثر ادبی سید پرداخته و مواردی را شاهد می‌آورد و تجزیه و تحلیل می‌کند و نتیجه می‌گیرد که عبارات و تعبیرات سید، روان، شیرین، پخته، استوار، بی‌تکلف و برخوردار از صناعات ادبی و جنبه‌های بلاغی است.

وی در فصل دیگری به بررسی شعر سید مرتضی می‌پردازد و نوع آن و ویژگیها و جنبه‌های تکنیکی و در و نمایه‌ها و محتواهای مطرح شده در اشعار و عوامل پدید آورنده این خصایص و ویژگیها را تبیین می‌کند.

در تقسیم‌بندی مؤلف، شعرهای سید، بخشی غزلیات